

Саха Өрөспүүбүлүкэтин Үөрэбин министиэристибэтэ
«Саха Өрөспүүбүлүкэтин Кэбээйи улууһа» МТ «Үөрэх салаата» МС
13 №-х «Кустук» МҮӨТ

Бырайыак
«Төрөөбүт тыл - ийэм, аҕам тыла»

Максимова Татьяна Давыдовна
Кэбээйи улууһун Кэбээйи нэһилиэгин
13 №-дээх «Кустук» МҮӨТ
иитээччитэ

Кэбээйи, 2023 с.

Кириитэ

Турцияҕа тыл үөрэхтээхтэрин мунһаҕар бэлиэтээбиттэринэн, Саха тыла тылын баайынан аан дойдуга бастакы миэстэҕэ сылдьар. Бары түрк омуктар тылларын Аал Луук мастара Турцияҕа турбут. Манна мас саамай төрдүгэр түрк омук тыла саха тылыттан силистэммит диэн “Якутский язык” диэн суруллубут. Салгыы Азия норуоттарын ааттара үөһө тахсан иһэллэр эбит. Бу олус үөрүүлээх, долгутуулаах уонна биһиги, оҕолору иитии-үөрэтии эйгэтигэр сылдьар иитээччилэргэ, учууталларга олус эппиэттээх туһулааһын диэн өйдүүбүн.

Бары билэрбит, истэрбит, көрөрбүт курдук билигин, аныгы үйэ сахата тылга сыһыана, тыла-өһө төһө баайа киһини толкуйдатар. Ол, кэнники сылларга төрөөбүт тылбыт толору кыаҕа туһаныллыбат эбэтэр “нууччатытан” санарыллар буолла. Уһуяанна кырачааннарбыт бэйэлэрин икки ардыгар нууччалыы санарар, кэпсэтэр буолбуттара солун да буолбат. Тыа уһуяанын аанын аһан киирдэххэ «куоракка сылдыабын дуу» диэх курдук санаа кылам гынан ааһар. Итинник балаһыанһа ордук күһүн бастакы үөрэх дьыла саҕаланытыгар буолар. Онтон ый иһинэн нууччалыы санга иһиллэрэ сыһыа-баайа намырыыр. Онтон сана дьыл өрөбүллэрин кэнниттэн эмиэ өрүкүйүөхчэ буолар. Ити мин тус кэтээһимминэн эттим.

Статистика көрдөрөрүнэн, хас төрдүс саха оҕото ийэ тылын билбэт эбит. Бу кыһалҕа төрөспүтүн тутуруктааҕа саарбахтаммат.

Төрөспүккэ көмө буолар “Олонхо тыла ... Саха омук бастыҥ баайа. Кэрэ киэргэлэ. Өйүн-сүрээбин үгүс үйэлээх албан айымньыта. Тахсар дабаана, хоройор чыпчаала. Олонхо уйан тылын оҕо төһө эрдэттэн истэр, үөрэнэр да, соччонон үтүмэн үрдүүр. Оҕо уран тылга эрдэ сыстан, умсугуйан дьарыктаннаҕына дэгиттэр билиилэнэр, сатабыллаах саналанар».

Оҕо кыра сааһыттан бэйэтин омугун тылын-өһүн, төрүт култууратын билэр, онон киэн туттар буоллаҕына эрэ толору сайдыылаах, киэн билиилээх-көрүүлээх, икки атаҕар бигэтик үктэнэр киһи иитиллэн тахсар. Төрөөбүт тылын билбэт киһи силиһэ суох үүнээйи кэриэтэ. Саха оҕото кыратыттан төрөөбүт тылын сүмэһинин сүрүбэр-быарыгар ингэринэригэр олонхо баай тыла-өһө төһүү күүс буолар.

Олонхо дойдутугар айан хайаан да сирдьиттээх буолара чуолкай. Ол сирдьитинэн уһуяанна иитээччи, оскуолаҕа учуутал, дьиэҕэ төрөппүт буолар. Ол эрэн, төрөппүт олонхо эйгэтигэр умһаныыта билинни олоххо суоҕун кэриэтэ. Тоҕо диэххит. Ол биллэр суол. Билинни тастан кири сонун-нуомас балысханыгар урукку курдук араадьыйанан эрэ сонуну, ырыаны истэр үйэбит буолбатах. Урукку дьыларга араадьыйанан олонхону үгүстүк истэrim. Онтон билигин үгүс сонун-нуомас киирэр ситимэ ыам бырдаҕын курдук хойдон хантан тугу истэрбитин да билбэппит, үгүһэ-элбэҕэ да бэрт.

Олонхо туһунан билигин сонун-нуомас суох диир алҕас, элбэх, ол эрээри ону сэнээри суох. Билбэппит ол иһин сэнээрбэппит.

Бу куйаар ситиминэн кэлэр сонуну-нуомаһы төрөппүттэр сэнээрэллэрин уонна ону оҕону иитиигэ туһаналларын ситиһэр курдук үлэни ытыты иитээччи эбээһинэһэ.

Дьэ, ол инниттэн муз.иитээччи А.П.Кобякованы кытта бииргэ үлэлиир сыаллаах “СЭДИП (самобытный этнический деятельностный интегративный подход к духовно-нравственному воспитанию личности) технология: оҕону төрөөбүт тылынан иннибэххэ, атын омук тылын булкуйбахха санардар сыаллаах олонхону төрөппүккэ билиһиннэри, аҕаны, аҕа оҕотун кытта күннэҕи олоххо алтыһытын өрө тутуу” тиэмэнэн «Төрөөбүт тыл - ийэм, аҕам тыла» бырайыак олоххо киирэн үлэлээтэ.

«Төрөөбүт тыл - ийэм, аҕам тыла» бырайыак

Сыала: 2-3 саастаах оҕо төрөөбүт төрүт тылын күннэҕи олоҕор, алтыһыыга тутталларын көбүлээһин. Төрөппүт, аҕа, дьиэ кэргэн иһигэр төрөөбүт тылынан кэпсэтиини, алтыһыыны инэри.

Соруктара:

1. Оҕо сааһын учуоттаан, үлэ ис хоһоонун табатык талыы;
2. Үлэ былаанын оноруу;
3. Сөптөөх усулуобуйаны тэрийи;
4. Белэх оҕотун ырытан көрүү;
5. Төрөппүтү үөрэхтээһин, ытыллар үлэҕэ кытыннары;
6. Оҕо сахалыы саналаах буоларыгар аҕаны бу үлэҕэ кытыннары.

Чинчийи объекта: Саха оҕото күннэҕи олоҕор төрөөбүт төрүт тылынан санарарыгар иитэр-үөрэтэр эйгэ.

Чинчийи предметэ: Оҕо төрөөбүт төрүт тылыгар иити-үөрэти.

Бырайыак идеята: Оҕо төрөөбүт төрүт тылын күннэҕи олоҕор, алтыһыыга туттуута. Ийэни, аҕаны бу үлэҕэ ыкса сыһыары.

Туһуланар бөлөх: Кэбээйи нэһилиэгийн «Кустук» оҕо уһуяанын 2-3 саастаах кыра бөлөбүн иитиллээччилэриттэн саҕалаан үөһээ бөлөххө илдьэ тахсан салгыы үлэлээһин.

Мээрэйдээһин кэтээн көрүү нөнгүө сылга иккитэ ытыллар.

Кириҥерийдэрэ:

Үрдүк – бу оҕо сана тылы куруук туттар (3 балл);

Орто – сороҕор эрэ улахан киһини үтүктэн санарар (2 балл);

Намыһах – олох туттубат (1).

Инники көрүүлэрбит:

- Оҕо уус-уран санаҕа уһуяуллан төрөөбүт төрүт тылын таптыыр, этэр тыл эгэлгэтиттэн дуоһуйууну ылар буола улаатар.

- Олонхо тыла инэрриллэн тылын саппааһа баай, уустаан-ураннаан санарар.

Биһиги бырайыакпыт 2 – 3 саастаах оҕолортон саҕалаан ол оҕолорбутун үөһээ бөлөхтөргө таһааран оскуолаҕа атаарыы. Оҕолору кытта төрөөбүт төрүт тылы күннээҕи тылларыгар, алтыһыыга тутталларын көбүлүүр уонна бу үлэҕэ ийэни, аҕаны сыһыарыыга ананар. Бырайыакпыт сүрүн уратыта, ийэ тыл уус-уран күүһүн, тыл илбиһин, хомуһунун оҕо кыра сааһыттан инэриит. Ытыллар улэ уһуяан саамай кыра бөлөҕө, 2 – 3 саастаах оҕолорун сааһын учуоттаан, үлэ ис хоһоонун табатык талыллар. Бастакынан, оҕо ньирэй сааһыттан сахалыы ыраас сананы истэр усулуобуйата тэриллээхтээх. Ол аата, оҕо дьэ кэргэннэ төрөөтүн кытта сахалыы ыраас сананы төрөппүт санарыахтаах, күннээҕи олоҕор оҕотугар тылын сайыннарыыга холобур буолуохтаах. Бу салаа үлэтэ бириэмэтэ ааһан хаалбытынан ытар үлэбитигэр ыарахаттары үөскэтэр.

Сыалбытын ситэр инниттэн бөлөхпүт оҕолорун ырытан көрбүппүт, үлэбит саҕаланыытыгар 12 оҕоттон биир да оҕо төрөппүттэрин “Ийэ”, “Аҕа” диэн ынырбата биллибитэ.

Бырайыак сүннүүнэн, ытыллыбыт үлэни ырытан көрүөбүн. Кырачаан оҕолорбутун кытта кэпсэтии түмүгэр оҕолор “Ийэ”, “Аҕа” диэн Маша маамата диэн быһаарбыттара. Онтон, оҕолорго “Эһиги эмиз ийэлээххит, аҕалааххыт” диэн этиини соччо өйдөөбөтөхтөрө. Маша “Мин аҕам, мин ийэм” диэн сөбүлээбэтин биллэрбитэ. Оҕолорго төрөөбүт төрүт тыл суолтатын быһааран биэрдибит. Ангардас бэсидэ кыра оҕолорго татымын биллэрбитинэн, салгыы иитээччилэр “Ийэ”, “Аҕа” диэн тыллары, кэлин оҕо таба туһанарын курдук, күннээҕи олоххо тоҕоостоох кэмнэ түгэнигэр сөп түбэһиннэрэн туттан барбышыт. Бу ньыма оҕо истэн ылынарыгар, өйдүүрүгэр олобулар.

Уус-уран олонхо тыла иитээччи тылыгар баар буолуохтаах. Холобур, “Аделия, ийэн кэллэ”, “Эрсан, аҕан кэллэ”. Оҕолор бастаан иннэ диэтэхпитинэ өйдөөбөтөр этэ. Эбэтэр оҕолор “Маша ийэтэ ээ” эрэ диэн өйдөбүллээхтэрэ. Маннык үлэбитин ситимин быспакка ытыллыбыта. Икки ый кэнниттэн кэтээн көрүүбүтүнэн, оҕолор ити этиини тутатына өйдүүлэрин ааһан “Эмилия, аҕан кэлбит үһү” диэн туттар буоллулар. “Ийэ”, “Аҕа” диэн тыл суолтатын, кимнээҕи итинник ааттыахтаахтарын биллэлэр. Ол эрэн, биир да оҕо төрөппүтүн “Ийэ”, “Аҕа” диэн ынырбаттар. Арай биир оҕо “Ким эрэ ийэтэ кэллэ” – диэн биллэриигэ, “Мин ийэм кэллэ” диэбитэ. Маны таһынан күннэтэ туттуллар тыллары: “Үтүө күнүнэн”, “Көрсүөххэ диэри”, “Махтал”, “Боотур”, “Куо”. Олонхо тылларын иитээччи күннээҕи олоххо туттарын таһынан бу тыллары кэпсээннэ, остуоруйаҕа, хоһоонго ааҕан иһитиннэрэр, оҕо болҕомтотун ол тылга уурар, быһаарар.

Онон, үлэни ситимин быспакка күннэтэ туттуллар буоллабына түмүктээбэ биллэн барбыта.

Салгыы ити оҕолорбутун илдэ үөһэ бөлөххө табыстыбыт. Күһүн эмиэ олох нууччалыы саналаах оҕолор кэллилэр. Эмиэ хаттаан үлэлэр ытыллан бардылар уонна оҕолор балачча улааппыттарынан «Мин аҕам» диэн дакылаат аабытын былааннаан онордубут. Аҕа диэн дыя кэргэннэ баһылык буоларынан аҕалар оҕолорун кытта күннээҕи олоххо алтыһаннар «төрөөбүт тыл сүмэтин айбыт аҕаларыттан истэллэр» диэн өйдөбүлү ингэрэр тоҕоостоох. Дакылаат аабытыгар бэлэмнэниигэ оҕолор Аҕа диэн тылы манна лаппа туттар уонна суолтатын өйдүүр буоллулар.

Түмүктээн эттэххэ, олонхо тылын инэри оҕо төрөөбүт тылын таптырыгар, тыла сайдарыгар уонна уустаан-ураннаан сангара үөрэнэригэр туһалаах. Оҕо уус-уран санаҕа уһуйулар, тылын саппааһа байар, төрөөбүт тылын таптыр буола улаатар, этэр тыл эгэлгэтиттэн дуоһуйууну ыларга үөрэнэллэр. Бу үлэбэ төрөппүтү, ордук чорботон аҕаны хатыйан килэрэн үлэлээһин төрөппүт бэйэтин да тылын-өһүн көрүнэригэр туһалаах.

Бу барыта улахан үлэттэн ситиһиллэр.

Төрөөбүт төрүт тылбыт хас биирдии саха ыалыгар күннээҕи олоххо туттуллара буоллар, оҕо этигэр-сиинигэр, өйүгэр-санаатыгар инэринэ улаатыа эбит.

Туһаныллыбыт литература:

1. Васильев П. К., Охлопков М. К. Сахалы оонньуулар: Детсад иитээччилэригэр уонна учууталларга аналлаах пособие. Дьокуускай: Якутполиграфиздат, 1992.- 80с.
2. Олонхо дойдута – Земля олонхо: [хомуйан онордо Е. П. Чехордуна; тылбаастаата М. К. Попова; Н. Е. Ябловская ойуулар]. – Дьокуускай: Бичик, 2006с. Тиражка эбии көннөрөн таһаарыы. – 64с.
3. Олонхо тыла-өһө: Кыра саастаах оскуола оҕолоругар. /Хомуйан онордо Е. П. Чехордуна. И. И. Попов, В. Ф. Ноева ойуулар. – Дьокуускай: Бичик, 1999. - 96с.
4. Олонхо в игровой деятельности детей / [сост.: Ю. В. Андросова, Н. П. Александрова].-Якутск: Бичик, 2013.- 64с. – (Педагогика олонхо).
5. Олонхо дойдутун оонньуурдара: төрөппүттэргэ, иитээччилэргэ аналлаах хомурунньук/[хомуйан онордулар: М. П. Аммосова, Е. К. Охотина, И. М. Тихонова]. – Ытык Күөл: «Таатта» хаһыат редакцията, 2017. – 40с.
6. Слепцова Э. В. Олонхо эйгэтэ: Орто дойду. Үөһээ дойду. Аллараа дойду: Уһуяан иитээччитигэр көмө.-Дьокуускай: Саха гос-тын изд-та, 2009.- 16с.

